

И. В. СТАЛИН

**ССР Союзынын
Конституциязынын
проекти керегинде
доклады**

ОЙРОТ ТУРА
ОГИЗ ФИЛИАЛЫ

И. В. СТАЛИН

СССР Союзынын
Конституциязынын
проекти керегинде
доклады

ОГИЗ ФИЛИАЛЫ
г. Ойрот-Тура
1938 дь.

СССР-ДЫН' КОНСТИТУЦИЯЗЫНЫН' ПРОЕКТИ СЕРЕГИНДЕ НЁКЁР И. В. СТАЛИННЫН' БАСТРА СОЮЗТЫН' СОВЕТТЕРИНИН' VIII-ЧИ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫЙ СЪЕЗДИНДЕ ДОКЛАДЫ

25 ноябр'да 1936 дъ.

Нёкёр Сталин трибунада кёрюнип келерде бастра зал оны узак ёйгё изю колчабыжула уткудылар. Бастра зал бутбажына туруп чыкты. Кажыла дьанынан' кыйгы угулат: „Нёкёр Сталинга ура!“, „Нёкёр Сталин езендик болзын!“, „Улу Сталин езендик болзын!“, „Улу гений нёкёр Сталинга ура!“, „Виват!“, „Рот фронт!“, „Нёкёр Сталинга мак!“.

I

Конституционный комиссияны тёзёгёни ле онын' задачалары

Нёкёрлөр!

Оячозына дьарт, бу Съездке проекти дьетирип берн Конституционный комиссия, СССР-дын' Советтеринин' VIII-чи Съездинин' ан'ылу постановлениеезиле тёзёлгөн болн. Бу постановлениени 1935 дьылда 6 февральда дьёя-т алган, ондо айдылып дьат:

„1. СССР-дын' Конституциязына мындый башталганду бултулар едер:

а) избирательный системанын' демократиязын мунан' елбедип, тюн'ей емес выборлорды тюн'ей едип, кёл елюзин кёндюре едип, ачыгын дьабуулу едип;

б) СССР-дагы классовый кючтердин' емдиги турган тынан' кёрё (дьан'ы социалистический индустрияны тё-ёни, кулактарды бюрткени, колхозный дьазалдын' дьөн-и, совет дьоннын' тёзёлгёзи болуп турган социалистический собствeнностьты тын'ытканы база онон'до ёскөлё-Конституцияны ого келиштирер, ол Конституциянын' иально-экономический тёзёлгёзин дьартаары.

2. СССР-дын' Тёс Исполнительный Комитедине дьака-салар: Конституционный комиссияны тудуп, 1-кь пунк-айдылган тёзёлгё аайынча тюзеткен Конституция етти-е, оны СССР-дын' Тёс Исполнительный Комитединин' сиязына дьёптёёргё тургуссын.

3. СССР-дын' советский дыан'нын' органдарын ем келер выборлорда дыан'ы избирательный система аайынча эт-кюрер*.

Бу 1935 дьылда 6 февральда болгон. Бу постановлениени дьептеп алганынын' кийининде, бир кюн эткэндэ, еме-зе 1935 дьылда 7 февральда СССР-дын' Тэс Исполнительный Комитединин' баштапкы сессиязы (дьууны) дьуулып, СССР-дын' Советтеринин' VII-с'ездинин' постановлениеезин бюдюрерге 31 кижиден' Конституционный комиссия тэзэ ди. СССР-дын' кубулткан Конституционный проектин дьа-зазын деп Сессия Конституционный комиссияга дьакару берген. Конституционный комиссия тэс ежи единип алган бойынын' ижин кэндюктрерге, СССР-дын' "ёреги органы-нын' берген чокум учуры, дьакылтазы шак мундый. Онойт-кондо Конституционный комиссия, СССР-дын' дьюрюмин-де 1924 дьылдан' бери бистин' кюндерге дьетре социализм дьаар ичкерлегенин бодоп алып, 1924 дьылда дьептэп ал-ган, емдиги Конституцияны кубултар учурлу болгон.

II

1924 дьылдан' 1936 дьылга дьетре СССР-дын' дьюрюминде кубулганы

Конституционный комиссия Конституциянын' проектинде кёргюскедий 1924 дьылдан' 1936 дьылга дьетире СССР-дын' дьюрюмюнде кандый кубулталар болгон? Бу кубулталардын' учуры неде? 1924 дьылда бисте не бар болгон? Бу, НЭП-тын' баштапкы тужу болгон, качан советск ий дыан' капитализмга бир кезек дьайым берип, ол-ок туж ёй-де социализмды бастра кючиле дьылдыра кэндюктюрүп, ка-питализм ла социализмнын' еки системазынын' мёрёй дьа-рыжында, социалистический система капитализмды дьен'е-рин тэзэп, иженип билип турган. Задачанын' учуры мундый-болгон, бу мёрёйдин' дьарышта социализмнын' позиция-зын тын'ыдып, капиталистический элементтерди дьоголто-рына дьедип, албаты хозяйстводо тэс система болуп турган социалистический система учуна дьетре дьен'зин деп, едер керек болгон.

Ол тужунда бистин' промышленность он'дуда бюд-юлю емес болгон, анчадала уур промышленность, чын, ол емештен' ордына кирип, кедюрючлүп клееткен, дье ондыйда болзо бойынын' продукциязын дьуу алдындагы тужундагы-зына дьетирбеген. Ол тужунда бистин' промышленностьо социалистический сектордын' юлююзи 80 процентке дьуук болгон. Дье ондыйда болзо, промышленностьо капитали-змнын' секторы бойынын' колында тудунганы 20 процент тен' ас емес болгон.

Бистин' дьурт хозяйствобытын' бюдуюзи онон'до ары

коомой болгон. Чын, помещиктердин' класстарын дьок еткен, дье дьуртхозяйствонын' капиталистардын' классы, кулактардын' классы дьаан кючтю болып турган. Ол тужунда бастра дьуртхозяйствоны алза, сон' догон, орто чактагы техникалу, алдынан' дьаткан огош крестьян хозяйстволор учуна дьетпес тен' истий кёрюнүп турган. Бу тен' исте дьан' ыстан' темлектер, ортолугаштар бюдюштю, чокумдап айтса, бистин' албаты хозяйствозында дьаан учурлу болбогон колхозтор, совхозтор турган. Колхозтор ло совхозтордын' кючи уйан, кулак дезде кючтю болгон. Бис ол тужунда кулактарды дьок едер деп айтпай, оны кирезинде тудар деп айдып турганыбыс.

Орооныбыста саду ёткюрер керегинде база онойып ок айдарга керек. Саду ёткюреринде социалистический сектордын' юлююзи дьук арайдан' 50-60 процент, оной артык емес болгон, оной артканын кодьойымдар, спекулянттар база олордон' до ёскё частниктар колго туткан.

1924 дьылда бистин' экономиканын' бюдьюми шак мундый болгон.

Емди, 1936 дьылда, бисте не бар?

Ол тужунда бисте НЭП-ын' баштапкы тужу, НЭП-н' башталганы, капитализмнын' бир кезек кыймыктанып ёскён ёйи болгон болзо, емди бисте НЭП-тин' учы, бастра албаты хозяйствозында кайдада болзо капитализмнын' бастразын дьок еткен тужу болуп туру.

Оной' до баштап кёрзё, бистин' промышленность бу ёйдин' ичинде гигантский кюч болуп ёзип келди. Емди оны уйан, технический коомой дьепсенген дел айдарга дьарабас Ойто кайра, ол емди бу ёйдин' бай техникалу, тын' дьайа ёскён уур индустриялу база оной бийектын' дьаранып ёсакён машиностроениялу. Керектин' тёс учурлузы мундый, капитализмды бистин' промышленностьтон' торт сюрюп салган, производствонын' социалистический кебери дезде емди бистин' промышленностьто кемледе юлешпей бийлеп турган системазы болып дьат. Бистин' емдиги социалистический индустрия, онын' продукция чыгарып турган келтегейинен' дьуу алдындагы индустриядан' дьети катаптан' артык кёп чыгарып турганын ас неме деп бодоорго болбос.

Дьурт хозяйстводо тен' ис болгон, алдынан' дьаткан огош уйан техникалу, кулактарга бастырып турган, крестьян хозяйстволордын' ордына, емди бисте бастразын бириктирген колхозтор ло совхозтор системалу, бастра телекейде ен' дьаан, машиналарлу, дьан' ы техникала дьепсенген производство бар. Бастразына дьарт, кулактарды дьурт-хозяйстводо дьок еткени, огош алдынан' дьаткан орто чактардагы сон' догон техникалу крестьяндардын' хозяйстволорынын' учуры дезде емди ас.

Дьуртхозяйство до кыра салып турган дьанынан кёрёр болзо, онын' юлюзю 2-3 проценттен' көп емес. Емди колхозтордын' колында 5 миллион 700 мун' ат кютю 316 мун' тракторлор бар, совхозтордо дьаба бодозо 7 миллион 580 мун' ат кютю 400 мун'нан' артык тракторлор барын темдектебеске дьарабас.

Орооныбыста товар садуды алза, кодьойымдарды спекулянттарды бастразын муван' торт дьок еткен. Емди бастра товар садуузы государствонун', кооперациянын' ла колхозтордын' колында. Дьан'ы советтин' садузы, спекулянттар дьоктон', саду капиталисттар дьоктон', саду ёзюп дьайылды.

Онойткондо, бастра албатынын' хозяйствозында социалистический системанын' дьен'ип алганы дьарт болуп дьат.

Мунызы не дегени?

Мунын' учуры мундый. кижикижинин' кючин дьиирин дьоголтып, дьок еткен, производствонун' средстволорына ла дьепселдерине социалистический собственность—советский дьоннын' качанда бузулбас тезёгёзи болуп бектелди. (узак ёйгё колчабыжу).

СССР-дын' бастра албатынын' хозяйствозында мундый кубулталар болгонунан' улам, бис емди дьёёждё кызылан' база иш дьок болорун билбес, дьоксурайтанын ла тюрейтенин билбес, албатыга аргалу база культурный дьюрюм берип турган, дьан'ы социалистический экономикалу болдыбыс.

Бу ёйгё, 1924 дьылдан' ала 1936 дьылга дьетире, бистын' экономикада тёс кубулталар ондый.

СССР-дын' экономиказында бу мынайта кубулып башкаланганынан' улам, бистин' албаты дьон ортозында класс бюдуюзи база кубулган.

Помещиктердин' классын, дьен'юлю болуп божогон гражданский дьуу тужунда, дьоголтконы ончозына дьарт. Онон' ёскё кижикючин дьиир класстар, помещиктердин' классына тюн'ей базылды. Промышленностьто капиталисттардин' классы дьок болуп калды. Товар садууда кодьойымдар ла спекулянттар дьок болуп калды. Онойткондо, кижикючин дьиир класстарды ончо дьок едип салган.

Ишмекчи классы артты

Крестьяндардын' классы артты.

Интеллигенция арты.

Дье, бу социальный башка-башка группалар, бу ёйдё бирде емеш кубулбады, темдектеп айтса, капитализм бар тужунда болгон бойы, кубулбай онойтоло туруп калды деп саванарга дьастра болор.

Темдек едип СССР-дын' ишмекчи классты алза, озогы аайынча оны пролетариат деп адап дьат. Дье проле-

тариат дегени не? Производствонун' дьепселлери ле средстволоры капиталистардын' колында, турган тужунда, качан капиталисттардын' классы пролетариаттын' кючин дьиин турган тужунда болгон, хозяйствоннын' системазында пролетариат производствонун' дьепселлери ле средстволоры колында дьок болгон класс болуп дьат. Дье ончозына дьарт, бисте капиталисттардын' классын дьоголтып салган, производствонун' дьепселлерин ле средстволорун капиталисттардан' блаап алып, башкару кючи—ишмекчи класс болуп турган государствого берип салган. Онойткондо, ишмекчи класстын' кючин дьигедий капиталисттардын' классы емди дьок. Онойткондо, бистин' ишмекчи класста производствонун' дьепселлери ле средстволоры дьок еместен' болгой, карын ол оморды бастра албатыла кожо колында тудуп дьат, ол оморды колдо тудуп турганда, капиталисттардын' классын дьоголтып саларда,—ишмекчи класстын' кючин дьиир кандыйла аргазы дьоголс берген. Мунын' кийинде бистин' ишмекчи классты пролетариат деп адаарга дьараар-ба? Онызы дьарабазы дьарт. Маркс айдып турган: „пролетариат базынчыктан' бойун айрыырга, ол капиталисттардын' классын бюртюрюп салар учурлу, производствонун' дьепселлерин ле средстволорун капиталисттардан' блаап алатан учурлу, пролетариатты таап, ёскюрюп турган производствонун' аайын-аргазын дьоголтор керек“. СССР-дын' ишмекчи класс бойун базынчыктан' айрыырын бюдюрюп алган деп айдарга дьараар-ба? Сёс дьок келижер-де дьараар-да. Мунын' учуры не? Мунын' учуры мундый, СССР-дын' пролетариат сран'ай дьан'ы класс болуп кубулды, хозяйствонун' капиталистический системазын дьоголткон, ороонун' дьепселлерин ле средстволорун социалистический собственин' тургузып, база советский дьонды коммунизмнын' дьолына баштап турган СССР-дын' дьан'ы ишмекчи классы болуп кубулган.

Мунан' кёрюп дьадыгар, СССР-да ишмекчи класс-эксплоатациядан' айрылган, сран'ай дьан'ы ишмекчи класс болуп калды, ого тюн'ейин албатынын' историязы билбеген.

Крестьянство керегинде суракты кёрёлдёр. Озодон' бери мундый куучын болуп туратан—крестьяндар оок производительдердин' классы, онын' члендери атом ошкош огош, бастра ороонго чачылып калган, бойлорынын' огош, кийинде артып калган техникалу хозяйстволордо дьан'ыскан иштенип турган, частный собственин' кулы болуп, помещиктерге, кулактарга, кодьойымдарга, спекулянттарга, ростовщиктарга онон'до ёскёлёрини каруузы дьоктон' кючин дьидирип, тонодып турган. Чынынча кёраё, крестьяндар онын' кёп нургунын алза, капиталистический дьуртту ороондордо шак ондый класс болуп

туру. Бистин' емдиги крестьяндарды, советский крестьяндарды, онын' кеп нургунын алза. ёрё айдылган крестьяндарга тюн'ейлеерге дьараар-ба? Дьок, онойто айдарга дьарабас. Ондый крестьяндар емди бисте дьок. Бистин' советский крестьяндар сран'ай дьан'ы крестьяндар болып дьат. Крестьян улустын' кючин дьигедий помещиктар ла кулактар, кодьойымдар ла ростовщиктар бисте емди дьок. Айдарда бистин' крестьяндар кючин дьидиргенинен' айрылган крестьяндар болып дьат. Онон' ары, бистин' советский крестьяндардын' кеп нургуны колхозчы крестьяндар болып дьат, ёскёртип айткажын, бойыннын' ижин ле дьёёжёзин алдынан' дьаткан дьуртту ишке ле сон'доп калган техникага тайандырбай емдиги техникага ла ёмё ишке тайандырып турган. Калганчызында, бистин' крестьяндардын' хозяйствозынын' тёзёлгёзинде турганы частный собственность емес, дье ёмё иштен' улам ёскен коллективный собственность болып дьат.

Мунан' кёрюп дьадыгар, советский крестьяндар сран'ай дьан'ы крестьяндар, ого тюн'ейин албатынын' историзы Билябеген.

Калганчызында, интеллигенция керегинде куучында жалдар, инженер ле технический ишчилер, культурный фронтто иштеп турган ишчилер, бастра служащий улус керегинде онон' до ёскёзинин' керегинде куучында жалдар. Олор бу ёйдё онойто-ок сюресен кубулып калган. Емдиги интеллигенция, ол азыйдагы бойын кандый да каласстардан' ёрё тургузарга албаданып турган, чынын кёргёжин кеп нургунында помещиктерге ле капиталисттарга иштеп турган, озогы кадып калган интеллигенция емес. Бистин' советский интеллигенция бойыннын' тазыл тамырыла ишмекчи класс ла крестьяндарла колболыжып калган, сран'ай дьан'ы интеллигенция. Интеллигенциянын' составы кубулган, бистин' советский интеллигенциянын' ортозында озогы дворян ла буржуазиядан' чыккандары бир ле емеш ас процент болып дьат, советский интеллигенциянын' ортозында онон' 80-90 юлююзи ишмекчи класстан', крестьяндардан' онон' до ёскё колкючиле даткандардан' чыкан улус болып дьат. Калганчызында, интеллигенциянын' ижинин' азайы да кубулган. Озодо олор бай класстарга иштенгедий болгон. Олордын' ёскё барар дьери дьок болгон. Емди олор албатыга иштеер учурлу, ненин' учун десе кижинин' кючин дьиір класстар дьок болып калды. Шак мунын' шылтуунда интеллигенция советский дьоннын' емди тен' праволу члендери болып, ишмекчилер- ле крестьяндарла, кожо дьан'ыс дьен'юде, дьан'ы, класс дьок социалистический дьоннын' дьазалын бюдюрип дьат.

Кёрюп дьадыгар, бу сран ай дьан'ы колкючюле дьаткан интеллигенция, ого тюн'ейи дьер юстюнде бирде ороондо табылбас.

Советский дьоннын' класстарынын' бюдююзи дьанынан' ётиён ёйдин' туркунына болгон кубулталар ондый.

Бу кубулталар нени учурлап дьат?

Ен' баштап олор айдып дьат, ишмекчи класстын' ла крестьяндардын' онойып ок бу класстардын' ла интеллигенциянын' ортозында гран арчылып дьат, азыйдагы класс дьанынан' артыксынатаны,—база дьоголып дьат. Овойткендо, бу социальный группалардын' ортозы там кыскарып дьат.

Екинчизинде, олор айдып дьат, экономический дьанынан' удурлажары бу социальный группалардын' ортозында туюжуп, арчылып дьат.

Учунда олор айдып дьат, олордын' ортозында политический дьанынан' удурлажары онойып-ок туюжуп, арчылып дьат.

СССР-тын' классовый бюдюзинде кубулганынын' аайы ондый.

База бир дьанынан' кубулганы керегинде бир кезек сёс айтпаза, СССР-тын' дьонынын' дьюриминде кубулган бюдююзи толо емес болор. СССР-да национальностьтордын' бойы-бойларынын' ортозында дьадын дьюрими керегинде мен айдып турум.

Ончозы билер, Советский союзка алтанга дьуук нациялар, национальный группалар ла албатылар кирип дьат. Советский государство кёп национальностьту государство болып дьат. СССР-тын' албатыларынын' ортозында дьадын-дьюрюм керегинде сурак биске дьаан учурлу болбой турган емес.

Ончозы билер, Советский Социалистический Республикалардын' Союзы 1922 дьылда СССР-дын' баштапкы с'езд дьуунында тёзёлгөн. СССР албатылары тен' праволу болып, бойынын' акту кююниле биригип тёзёлгөн. Ол 1924 дьылда дьёптөп алган, емдиги Конституция, СССР-дын' баштапкы Конституциязы болып дьат. Ол ёй, албатылардын' ортозында дьадын-дьюрюм дьакшы дьазалбаган, орус албатыга бюдюнбезинин' арткан калганы дьоголбогон, Советский Союзтан' национальностьторды айрырга албаданып турган кючтер иштенгенче турган тужы болгон. Ондый дьадын тужунда, экономический, политический база военный дьанынан' бойы-бойына болужар тёзёлгөлө едип, албатылардын' карындаш нак дьадынын дьарандырып, олорды

кѣп национальностыту государствого бириктирер керек болгон. Бу керектин' кюч болорын советский дыан' кѣрбѣй турган емес болгон. Ол бойынын' алдында буржуазный ороондордо кѣп национальностыту государстволордын' бютпей калган ченемелдерин кѣрюп турган. Ол огозы Австро-Венгриянын' дѣмирилген ченемелин кѣрюп турган. Дѣе он дыйда болзо, ол кѣп национальностыту государство тѣзѣер ченемелди баштады, ненин' учун дѣе, социализмнын' тѣзѣгѣзинде бюткен кѣп национальностыту государство качан да, кандый да буудактарды дѣен'ер деп, билип, иженип турган.

Ол ѳйдѣн' бери 14 дыйл ѳтти. Ченемелди шин'деп кѣрѣргѣ бу ѳй дѣеткил. Дѣе не болды? Социализмнын' тѣзѣлгѣзинде бюткен кѣп национальностыту государство тѣзѣлгѣн ченемел, дѣюрюмге дѣараганын ѳткѣн ѳй дѣарт чокум кѣргюзип берди. Бу ленинский национальный политиканын' алан'зу дѣок дѣен'тени болып дѣат. (Узак ѳйгѣ колчабыжу).

Бу дѣен'юди неле билдирте айдар? Национальностытордын' ортозында согушты чокум тѣзѣйтен кижѣ кючюн дѣйитен класстар дѣоголгоны, бойы-бойына бюдюшпезин ѳскюрюп турган националистический ѳчти тын'дып, кижѣ кючюн дѣйитени дѣок болгоны, канайдала кулдана танынын' ѳштюзи, интернационализмды ѳткюрерин чокум апарып турганы ишмекчи класс башкаруда турганы; бастра хозяйственный ла дѣоннын' дѣюрюминде албатынын' бойы-бойына болужарын чын ѳткюрюп, бюдюрюп турганы; ен' учунда национальный кеберлю, социалистический бюдюлю СССР албатызынын' национальный культуразы чечектеп ѳскѣни, — булар ончозы база буларга тын'ѳй факталар СССР албатызынын' дѣюрюмин тазылынан' бери ѳскѣртти, бойы-бойына нак-надѣы болотоны дѣайылып чыкты, онон' улам дай бириккен дѣан'ыс союзный государствозынын' системазында, албатынын' чокум карындаш вак болоры кѣндюкти.

Емди мунун', учунда телекейдин' кажы ла тужундагы, кажы ла национальный государстволоры кюйюнюп, кѣрѣртын' ийделю, дѣетре бириккен, не ле буудактарды дѣен'ип чыккан кѣп национальностыторлу социалистический государство емди бисте бар болды. (Табышту колчабыжу).

СССР-дын' национальностыторы бойлоры ортодо нак болоры керегинде, бу ѳткѣн ѳйдѣ шак мундый кубулталар болды.

СССР-дын' хозяйственный база дѣоннын' политический дѣюрюминде бу ѳткѣн 1924 дыйлдан' бери 1936 дыйла дѣетире ѳйдѣ, бастра кубулталардын' итоги мундый.

III

Конституциянын' проектинин' төс ан'лары

Дьян'ы Конституциянын' проектинде СССР дью-
роминде баstra бу кубулталары канайда кёргюзилди?

Ескёртө айтса: бу с'езд кёрөр едип дьетирип берген
Конституциянын' проектинде кандый төс ан'ылар бар?

1924 дьылдагы Конституцияны кубултсын деп, Кон-
ституционний Комиссияга дьюктеген болгон. Конституци-
онний комиссия иштегенинен' улам дьян'ы Конституция,
СССР-дын' дьян'ы Конституциязынын' проекти бютти. Кон-
ституционний Комиссия дьян'ы Конституциянын' проектин
бюдюрерде, оны программа ла колыштырбазын деп бодош-
тырып тургускан. Программа ла Конституциянын' ортозын-
да учурлу башказы бар деп, бу билдиртип дьат. Програм-
ма, емди тушта дьок, дье келер ёйдө бюдюрп алатанын,
дьюулап алатанын айдып турган болзо, Конституция дезе,
ойто кайра, емди бу тушта барын бюдюрп, база дьюулап
алганын айдар учурлу. Чокумдап кёргюссе, программа ке-
летен ёйдегизин айдып дьат, Конституция — бу ёйдёгизин.

Дьарттап кёргюзерге еки темдек.

Бистин' советский дьон социализмды тезёди, социалис-
тический дьазалды бюдюрди, ёскёртип айтса, коммунизмнын'
баштапкы ол емеze дьябыстагы фазазы деп марксисттар-
дын' адап турганын бюдюрп алган. Онойткондо, емди бис-
те коммунизмнын' баштапкы фаза, социализм бюткен. (Узак
ёйлю колчабыжу). Очозына дьарт, коммунизмнын' бу фазазы-
нын' төс ежизи мундый: „Кажыла кижиден' онын' кючинче
алар, кажыла кижеге онын' иштеген ижинен' кёрө берер“ деп. Бу
бар немени, социализмнын' дьюулап алганын бистин' Кон-
ституция дьарттап кёргюзер учурлу-ба? Бу дьюулап алган-
ды, ол бойына тезёлгө единер учурлу-ба?

Сёс дьоктон', ондый болор учурлу. Сёс дьок, айдар
учуры бар, ненин' учун дезе СССР-да социализмды дьюулап
бюдюрп алганы болып дьат.

Дье советский дьон „кажыла кижиден' онын' кючинче
алар, кажыла кижге ондын' керектегенинче берер“ деген төс
ежизин коммунизмнын' ен' бийик фазазын ем тургуза дьет-
кил бюдюргелек, дье ондыйда болзо коммунизмнын' ен' бий-
ик фазазын дьеткил бюдюрерин бойынын' алдына тургузып
дьат. Емди тургуза дьок, база мунан' ары ёйдө дьюулап
алатан коммунизмнын' ен' бийик фазазын бистин' Консти-
туция тезёлгө единер учуры бар-ба? Дьок, болбос, ненин'
учун дегежин, СССР-да коммунизмнын' ен' бийик фазазын
эм тургуза бюдюргелек, дье мунан' ары бюдюретен учур-

лу. Емди келер ёйдё дьуулап аларынын' программазы ла декларациязыла болып калбаска турган болзо, болбос.

Бу исторический ёйдин' тужунда бистин' Конституциянын' кеми мундый.

Онойткондо, дьан'ы Конституциянын' проекти бу бистин' ёткён дьолыбыстын' итоги, ем тура дьуулап, колго алганыбыстын' итоги болып дьат. Айдарда, ол бистин' керекте дьуулап, дьединип колго алганыбысты темдектеп, законло бектеп бичилип турганы болуп туру. (Табышту колчабыжу).

СССР-дын' дьан'ы Конституциязынын' проектинин' баштапкы ая'ылузы бу.

Онон' ары. Буржуазный ороондордын' конституциялары капиталистический строй качанда чайкалбас, ая'тарылбас деп ижегененин' бодоштыра чыгып дьат. Бу конституциялардын' тёзёлгёзи капитализмнын' ежизи, онын' тёс шидеелери: дьерге, агаштарга, фабриктарга, заводторго база производствонын' онон'до ёскё дьепселдерине ле средстволорына частный собственность болгоны; кижжи кижинин' кючин дьийтендер ле кижиге кючин дьидиретендер бар болгоннын', дьоннын' бир полюста неле немеге дьединбес колкючтюлердин' кёп дьаны база ёскё полюста не немези артыгынча дьеткилдю—байтак дьорюмдю, колкючюле дьаткан емес ас дьармызы, онон'-до ёскё, ого-до тюн'ейи. Олор капитализмнын' мундый база ого тюн'ей шиделерине тайанып турулар. Олорды олор кёргюзип турулар. Олорды олор закон ажыра бектеп турулар.

СССР дын' дьан'ы Конституциязынын' проектинин' башкаланып турганы, капиталистический стройды дьен'деп, социалистический строй дьен'генине шидеиш дьат. СССР-дын' дьан'ы Конституциязынын' проектинин' чокум тёзёлгёзи социализмнын' тёс ежизи, онын' чокум шиденгени, ем тушта дьуулап та, бюдюрп те алганы болуп туру: дьерге, агаштарга, фабриктарга, заводторго база производствонын' олордон'до ёскё дьепселдерине ле средстволорына социалистический собственность, кижжи кючин дьиирин ле кижжи кючин дьийтен класстарды дьок еткени; кёп сабазынын' дьоксырайтавын ас сабазынын' байтак дьадынду болотонун дьок еткени; иш дьок болорын дьок еткени; „Кем иштебей дьат, ол курсак дьибес“ деп ежи айынча, труд кажыла иштенгедий гражданинын' кыйыш дьоктон' кёкюдюнюп бюдюрер молдьюузы болгоны; иштенер правозы, ёскёртё айтса, кажыла гражданин иштю болор учурлу едип едигегени; амыраар правозы; юренер правозы база онон'до ёскё, ого до тюн'ейи. Дьан'ы Конституциянын' проекты буларга, база буларга тюн'ей социализм-

нын' шиделерине тайанып туру. Олорды ол кѣргюзюп, олорды ол закон ло бектеп туру.

Дьян'ы Конституциянын' проектинин' екинчи ан'ылузы мундый.

Онон' ары. Дьон ёштѣжип турган класстардан' туруп дьат, бастра дьѣѣжѣи еелеп билген класстардан', оны ееленбей турган класстардан', кандыйда партия башкаруга келген болзо, дьоннын' государственнй башкаруунын' (диктатура) дьян'ыс-ла буржуазия башкаратан учурлу деп, ееленген класска дьараган тузалу дьоннын' порядокты бектеерге, олорго конституция керек болып дьат, бу муны буржуазиянын' конституциялары оны унчукпай бодоштырып чыгып дьат.

Буржуазный конституцияларынан' СССР-н' Конституциязынын' проектинин' башказы мунан' бодоштыра чыгып дьат, емди дьондо бойы-бойына удурлажып турган класстар дьок, дьон бойы-бойлорына нак болгон ишмекчилерден' ле крестьяндардан' бириккен еки класстардан' туруп дьат, башкаруда чын ол-ок колкючтю класстар туруп дьат, дьонды государство дьянынан' башкалары (диктатуразы) дьоннын' озочыл классы болып турган ишмекчи класста болып дьат, Конституция колкючтюлерге керектю, тузалу дьоннын' порядокторын тургузып аларына керектю болып дьат.

Дьян'ы Конституциянын' проектинин' ючюнчи ан'ылузы ондый.

Онон' ары. Буржуазный конституциялар унчукпазынан' мунан' бодоштырып чыгып дьат: нациялар ла расалар тюн'ей праволу болор аргазы дьок, толо праволу нациялар бар, толо емес праволу нациялар бар, онон' ёскѣ база ючюнчи категория нациялар, емезе расалар бар болып дьат, темдектеп алза, колонияларда, оло толо емес праволу национальностьтордон', онон' ас праволузы бар. Мунан' кѣргѣндѣ, бастра бу конституциялар бойынын' тѣс аайыла националистический болып дьат, ёскѣ сѣслѣ айтса—бийлеп турган нациялардын' конститутциялары болып дьат.

Бу конституциялардан', СССР-н' дьян'ы Конституциязынын' проектинин' башказы—ойто кайра, терен' интернациональнй болгонунда. Ол, бастра нациялар ла расалардын' тюн'ей праволу болорынан' бодоштырып чыгып дьат. Кижинин' ѣн'инин' ол емезе тилинин' башказы, культурный дьянынан' ѣзюминин' ол емезе государственнй дьадыш ѣзюминин' башказы, ого тюн'ей нациялардын' ла расалардын' ортодо кандый да башка болгоны, национальностьтордын' ортодо тен' праволу болбос едерине учур бербей дьат дегенин, ол бодоштырып чыгып дьат. Онын' бодоштырып чыгып турганы, бастра нациялар ла расалар, олоордын' ѣткѣн ѣйдѣги ле емдиги ѣйдѣги керектеринин' аайынан' ка-

маазы дьогынан', олордын' кючтюювен' ле кючи коомой-
нан', камаазы дьогынан' дьондо бастра хозяйствонун', дьон-
нын', государствонун' ла культурный керектин' дьюримин-
де тюн'ей праволу болор учурлу.

Дьан'ы Конституциянын' проектинин' төртюнчи ан'ы-
луузы ондый.

Дьан'ы Конституциянын' проектинин' бежинчи ан'ылуузы,
бирде емеш кыйыш дьок демократияны учуна дьетири-
дана тюшпей тутканы. Демократизм дьянынан' буржуаз-
ный конституцияларды еки группага бөлүгөдүй: конститу-
циялардын' бир группазы, граждандардын' правозын ла
демократический дьайымын торт дьаратпай емезе оны дью-
рюмде сран'ай дьок едип салып дьат. Конституциялардын'
екинчи группазы демократический баштамыларын кююнзи-
реп, дьарадып, дьарлап дьадылар, дье ондый да болзо кан-
дыйла эп-аргала кыстап, ол демократический право ло дья-
йымдарды торт кенедип салдылар. Олор, бастра граж-
дандар избирательный тюн'ей праволу болор деп айдып дьат,
дые ого коштой олордын' оседлый дьуртынан', образователь-
ный база алкы-дьёёжёзи дьянынан' көрө праволорун астадып
дьат. Олор, граждандар тюн'ей праволу деп айдып дьады-
лар, дье ого коштой юй улуска келишпес, келишкежин
кезектей болор деп, онов' до ары, ого до тюн'ей айдып
дьадылар.

СССР-н' дьан'ы Конституциязынын' проектинин' ан'ы-
луузы, бу проекте онойып айдылып туратаны дьок. Ого ак-
тивный емезе пассивный граждандар дьок, ого бастра гра-
ждандар активный, ол ер улус ла юй улустын' ортозында
башка правоны билбей дьат, „оседлый“ ла „кёчкюн дьурт-
тардын“ дьёёжёлү ле дьёёжези дьогынан', образованный
ла образованный еместердин' ортозында башказын ол дья-
ратпай дьат. Ого, бастра граждандар бойлорынын' право-
зында тюн'ей болып дьат. Онын' алкы-дьёёжёзиде емес,
национальный угы-тёзи де емес, ер де кижиге юй де кижиге
болгонынан' емес, онын' служебный керегинин' аайынан'
емес, дье кажыла гражданинын' акту бойынын' билгири,
акту бойынын' труды, онын' дьондогы аайын ан'ылап дьат.

Калганчызында, дьан'ы Конституциянын' проектинин'
база бир башка ан'ылуузы. Буржуазный конституциялар
граждандардын' формальный праволоры керегинде бичип,
ого токтоп дьат, ол праволорды дьюрюмге ёткюрерге кан-
дый эп-аргазын табарга, онын' дьялын табарга кичеебей
дьат. Граждандар тен' праволу деп айдыжып дьат, дье еези
ле ишмекчилердин' ортозында, помещик ле крестьяндардын'
ортозында тен' болбозын ундуп дьадылар, баштапкыларын-
да байлык дьёёже, дьондо политический кюч бар, екинчи-
лерин де дезе баштапкызы да екинчизиде дьок, баштапкы-

лары кижн кюнн дьнп турарда, екнчнлери кюнн дьдн-
рнп тургандар. Емезе онон' ары: сѣс айдарына, дьуун дьу-
урына, печатька дьайым керегннде айдьп дьадылар, дье ол
дьйымдар бойьнда, дьуун ѣткюрернве дьарагадьн туралар,
дьакшы типографиялар, дьеткилннче чаазьн база онон' до
ѣскѣлѣри дьок тужунда, ншмекчн класска кей сѣс боло бе-
ретенн ундуп дьадылар.

Дьан'ы Конституциянын' башка ан'ылуузы неде деге
жнв, ол граждандардын' Формальннй праволорьн бнчнп
токтобой дьат, тѣс адьаарузынын' бу праволорды корула-
ры керегннде, бу праволорды дьадын дьюрюмге ѣткюрери-
ннз' еп-арга керегнне кѣчюрюп дьат. Ол, дьан'ысла гражд-
дандардын' праволорьн тен' болорьн дьарлап турган емес,
дье кнжн кюнн дьнбр дьадыны дьок еткен темдектн,
граждандарды кнжн кюнн дьнйтенинен' айрып турган тем-
дектн, закондор ажьра бектеп дьат. Ол, нштю болор право-
ны дьан'ыс ла дьарлап турган емес, дье советскнй дьондо
кызалан' дьок болып турган темдектн, нш дьок болорьн
дьок еткен темдектн закондор ажьра бектеп дьат. Ол
нштю болор правоны дьан'ысла дьарлап турган емес, дье нш
дьок болорьн дьок еткен темдектн закондор ажьра бек-
теп дьат. Ол, демократнческнй дьайымдарды дьан'ысла дьа-
рлап турган емес, дье закон аайьнча керектю материаль-
ннй средстволордо бектеп дьат. Оньн' керегннде, дьан'ы,
Конституциянын' проектннн' демократнзмы „кайда-да бар“
„кемде дьараткан“ кал с демократнзм емес, дье социалисти-
ческнй демократнзм^а болып турганы дьарт.

СССР-дын' дьан'ы Конституциязынын' проектннн' тѣс
ан'ылулары мундьн.

Дьан'ы Конституциянын' проектннн' 1924 дьылдан
берн 1936 дьылга дьетнре дьюрюмге ѣткѣн СССР-дын' хо-
зьянственнй ла, дьоннын' полнтнческнй дьюрюмннде нч-
керлегенн ле кубулганынын' тѣс ан'ылуулары ондьн.

IV

Конституциянын' проектнне буржуазнй критиказы

Конституциянын' проектнне буржуазнй критиказы
керегннде бнр кезек сѣс.

Конституциянын' проектн ѣскѣ ороондордын' бур-
жуазиянын' печатьты канайча кѣрюп турганыалан'зу дьок
дьнлбнлю. Буржуазнй ороондордо дьаткан албатынын'
башка-башка бѣлюктерннн' санаазы ѣскѣ ороондордын'
печатьты кѣргюзнп турганда Конституциянын' проектнне

улдур бу печаттын' критиказы керегинде айтпай бис ёд-
юп болбозыбыс.

Ескё ороондордын' печатьтарынын' Конституциянын' про-
ективе ууланган баштапкы билдиртююлери—Конституция-
нын' проекти керегинде торт неме айтпай отуарга санан-
ды. Мен мунда анчадала реакционный' фашистский пе-
чатты айдып дьадым. Критиктардын' бу группазы Кон-
ституциянын' проекти керегинде торт унчукпаса дьакшы-
зынып отуруп калды, проект чек дьок болгон, природада
ол дьок аайлу деп кёргюзерге турган. Унчукпай отуары,
критика емес дел айдар болор. Дье онызы дьаистра. Унчук-
пай отуары, башка аайлу керекке бодобос еп болып, ба-
зада критиканын' кебери болып дьат, чынынча кёрзё те-
нек, каткымчылу, дье ондыйда болзо критиканын' кебери
болып дьат. (Текши каткы. Колчабыжу). Дье, унчукпай
отыар сюмезинен' олоордо неме болбой калган. Учү-учын-
да арга олоор клапонды ачып, телекей юстюне, кандый са-
нааркаганду да болзо, СССР-дын' Конституциязынын' проек-
ти бар емтир, дье дьан'ысла бар емес, база албатынын' сагы-
жында каршулу кылыгы дьеттирип дьат деп, олоор дьар-
лады. Онойтпогончо болбос болгон, ненин' учун дезде, —
дьер юстюнде албатынын' санаазы, кычыраачылар, тем-
дектер керегинде чынын билерге турган тюрю улус бар,
олоорды мекенин' какдызына узак ёйгё тударга кандыйда
арга дьок. Мекеле урак барып болбос.

Критиктардын' екинчи группазы, Конституциянын'
проекти природада чын бар емтир деп билинип дьадылар,
дье олоор айдып дьат, проект ондыйла дьаан дьибилю емес,
ненин' учун дезде, ол чынынча алар болзо Конституция-
нын' проекти емес, кей чаазынла болып туру, улусты ме-
келеерге болып еткен башка кылыкту куру ижендириш
болып туру деп бодоп дьадылар. Оныла дьаба олоор ко-
жып дьадылар, не дезде СССР онон' артык проект берип
болбос, ненин' учун дезде СССР бойыда государство емес,
ёп ле болзо географияда темтектелген дьер. (Декши кат-
кы), ол государство емес болгондо, онын' Конституциязы
да чындык Конституция болбос. Критиктардын' бу груп-
пазынын ан'ылу представители германиянын' „Дейтше дип-
ломатиш политике корреспондентс“ деп офитсиос журналы
болып дьат, бу журнал чике айдып дьат, СССР-дын' Кон-
ституциязынын' проекти куру ижендириш, меке, „потем-
кинский деревня“ болып туру деп. СССР государство бол-
бой туру, СССР географияда чокум темтектелген дьерден'
ёскё неме емес деп, ол алан'зу дьогынан' айдып дьат.
(Текши каткы). Онон' улам СССР-дын' Конституциязын
чындык Конституция деп дьарадарга болбос деп, айдып
туру.

Олорды критиктер деп айларга дьарагадый болзо, олордын' керегинде нени айткадый?

Улу орус бичиичи Щедрин бойыннын' чөрчөк—куучын-дарыннын' бирююзинде бюрократ бюдуюлю-дьуюлген, дьююлгекею ле моко санаалу, дье кеми дьок бойына-бойы бюдуюп турар омок кылыкту кижжи кэргюзип дьат. Бу бюрократ канча мун' улусты кырып, канча он городторды ёртөп салала, бойыннын' „мензинип башкарып турган“ областында амыр-енчюди тургузып алып, айландыра кёрёрдө дьер юстюнде ас билдирткен, Америка деп ороонды кёрюп ийди, ондо албатыны кемзиндирип кандыйда дьайымдар бар, государство ёскё эпле башкарылып турган емтир. Бюрократ Американы кёрюп алала чугулдана берди: кандый мундый ороон болоТон, бу кайдан' табылды, ол кандый ондый учурлу дьадып дьат? (Текши каткы. Колчабыжу). Бир канча чактан' мунан' озо, оны болгобой ачып тапканда болзо, онын' дьыды торт дьок болзын деп ойто дьабып салза кайдар! (Текши каткы) Мунайып айдала „Американы ойто дьабар“ деп резолюцияны бичип салды. (Текши каткы). Менин' санаамда „Дейтше дипломатиш-политише корреспондентс“ господалар суудын' еки тамчызындый щедринский бюрократка дьюзюндеш. (Текши каткы. Дьарадып колчабыштылар). Бу господалардын' кёзин СССР удаанан' бери ёйкеди, дьер юстюндеги ишмекчи классты базынчыктан' айрыыр темдекле дьепсендирип, ишмекчи класстын' ёштюлерин дьуюлгексидип, 19 дьылга СССР майнак болып туруп дьат. Ол, бу СССР бар болордон' болгой юзери ёзюп дьат, ёзюп турганынан' болгой дьен'ип ичкерлеп дьат, дьен'ип ичкерлеп турганынан' болгой кижинин' санаазын дьарыдып турган, базынчыкта турган класстарды дьан'ыдан' ижендирип турган дьан'ы Конституциянын' проектин едип дьат. (Колчабыжу). Мунун' кийинде германский офитсозынын' господалары канайда чугулданбас? Кандый мундый ороон болгон бу деп, кыйгырышклап дьат, олор кандый ондый учурлу дьадып дьат ол. (Текши каткы), оны 1917 дьылда октябрьда ачарда, онын' дьыды торт дьок болзын деп, ненин' учун оны ойго дьаап салбас? Оны айдып ийеле, олор дьёбин чыгарды: СССР-ты катап дьаап салар, ончолорына угуза дьарлаар, СССР государство болгоны емди дьок, СССР дьюкле географияда чокум темдек болгонынан' ёскё неме емес деп дьарлаар. (Текши каткы).

Американы катап дьабар деп резолюциязын салып турган щедринский бюрократ, бойыннын' бастра санаазы мокогонына кёрбёй, керектин' аайын билерге бойында бир емеш санаа табылды, мунда ок бойына айдып салды „дье кёргёндө мунызы менен' камаанду емес“ (Сюгюмчилю каткырыш).

тылар. (Екпиндю колчабыжу). Ондый госуларствонь чаазында омор дьабарга аргазы дьедер, дье капкырлабай чокум айтса „мунызы омордон“ комаанду емес“ болуп турганын билерге, германский официозынын“ господаларынын“ сагыжы дьедер дьетпезин мен билбей турум. (Дьаан каткырышты. Юзю колчабыжу).

СССР-дын“ Конституциязы куру ижендириш, „потемкинский деревня“ онон“до ёскё айтканы керегинде айтса, мен бирле кезек, бойлары бойынын“ каруузын айдып турган темдектер тоолоп берейин деп турум. 1917 дьылда СССР-дын“ албатылары буржуазияны чачып, пролетариаттын“ диктатуразын тёзёгён, советский дьан“ды тёзёгён. Бу бар неме, куру ижендириш емес.

Онын“ кийнинде, советский дьан“ помещиктердин“ классын дьок едип, крестьяндарга 150 миллион гектардан“ артык, азыйда помещиктердин“, казнанын“ ла монастырлардын“ дьерлерин берип салган, бу—азыйда крестьяндардын“ колында болгон дьерлерге юзери берилген дьер болып дьат. Бу бар неме, куру ижендириш емес.

Онын“ кийнинде, Советский дьан“ капиталистардын“ классын дьок еткен, омордын“ банктарын, заводторын, темир дьолдорын, онон“ до ёскё производствонь дьепселдерин ле средстволорын блаап алып, оморды социалистический собственность едип дьарлап, омордын“ башкарууна ишмекчи класстын“ талдама улустарын тургузып салган. Бу бар неме, куру ижендириш емес. (Узак ёйлю колчабыжу).

Онын“ кийнинде, дьан“ы социалистический дьолго тургускан, дьан“ы технический базалу едип промышленность-ты ла дьуртхозайствонь тёзёп, советский дьан“, СССР-да емди дьер ижи, дьуу алдындагызынан“ бюдюн-дьарым катап кёп продукция берип дьат, индустрия дьуу алдындагызынан“ дьети катап кёп едип дьат, албатынын“ астам кирелтези дьуу алдындагызына тюн“дезе—тёрт катап ёзюп келди. Муньын“ ончозы бар немелер, куру ижендириш емес. (Узак ёйлю колчабыжу).

Онон“ ары, советский дьан“ иш дьок болорын дьок еткен, иштенер правоны, амыраар правоны, юренер правоны дьюрюмге ёткюрген, ишмекчилерге, крестьяндарга, интеллигенцияга дьакшы материальный ла культурный дьюрюм берген, бастра улустын“, чике ле тюн“ей избирательный прав оны граждандарга дьажытту кол кёдюрер едип, дьюрюмге ёткюрюп берген. Муньын“ ончозы бар немелер, куру ижендириш емес. (Узак колчабыжу).

Калганчызында, СССР дьан“ы Конституциязынын“ проектин берген, ол куру ижендириш емес, ончозына дьарлу немелерди темдектеп, закон ажыра бектеген, дьуулап, колго

алып алганды темдектеп, законло бектеп турган неме болуп дьат.

Германский официозтын' господалары албатыдан СССР керегинде чынын дьажырага, албатыны мекелерге санаганынан' ёскё, олордын' „потемкинский деревнялар" деп калырап турганы неге амадаган болуп дьат деп, мынын' ончозынын' кийинде сурагадый.

Бар неменин' учуры ондый. Бар неме — ёчёл неме деп, айдыжат. Германский официозтын' господалары бого удур айткандый, бар немелерге мунан там дьамаан болгой деп. (Текши каткы). Дье ол тужунда ологго, ончозы билер орус кеп сёсле каруун берерге керек: „тенектерге закон бичилбеген“. (Сююнчилю каткы. Узак ёйлю колчабыжу).

Критиктардын' ючювчи группазы. Конституциянын' проектин бир кезек дьарадып та айткадый болуп туру, ол оны дьакшы неме деп бодоп дьат, дье ол кёрюгерде, онын' бир канча бичилгенин дьорюмге ёткюрер аргазы керегинде дьааналан'зып дьат, бу бичилгенин дьорюмге, ёткюрюп болбос, ол чаазында ла артып калатан неме деп, бодогылап дьат. Бу, дьымжактап айтса, скептиктер. Олор, бу скептиктер, ончо ороондордо бар.

Олорло бис дьан'ыдан' дьолыгыжып турган емес деп, айдарга керек. 1917 дьылда большевиктер дьан'ды колго алып турар тужунда, скептиктер айдып тургандар: большевиктер, коомой улус емес, дье дьан'ды олор тудуп болбос, олор дьемирилер, керектин' учунда большевиктер дьемирилген емес, скептиктер дьемирилген.

Гражданский дьуу база иностранный интервенция тужунда скептиктердин' бу группазы айдып турган, советский дьан' дьамаан неме емес, дье Деникин, Колчакла кожо ого юзери и иностранецтер, байала, оны ден'ер. Керектин' учунда дье, бу да тужунда олор мунда дьастырдылар.

Советский дьан' баштапкы беш дьылдыктын' планын дьарлаар тужунда, скептиктер база чыга конып келип айттылар: беш дьылдык ол дьакшы керек, дье ол бюдер емеш-пе, беш дьылдыкла большевиктерде байала неме болбос деп, бодоор керек. Бар неменин' кёргюскевиле болзо, скептиктерге база да мёр болбогон: беш дьылдыктын' планы тёрт дьылга бюджет калган.

Онойып ок, дьан'ы Конституциянын' проектин скептиктер дьан'ыдан' критиковать еткенин айдарга керек. Дьан'ы проекти дьарлаган ла тарый, критиктардын' бу группазын бойынын' савааркак бюджетбес сагыштарыла, Конституциянын' бир кезек ежилерин бюдери алан'зылу деп, базала катап сценага кунукчылу чыга конып келдилер. Скептиктер бу тужунда база да дьемирилер, азыйда канча катап дьемирилген

чилеп, буда тушта олоҗ дьемирилер деп алан'зыырга кан-
дыйда учуры дьок.

Критиктардын' төртинчи группазы, дьян'ы Конститу-
циянын' проектине удурлажып тура, ол „он' дьянына ич-
кеерлеерге“, „пролетариаттын' диктатуразынташтап ийерге“,
„большевиктердин' дьян'ын дьок едерге“ туру деп айды-
жат. „Большевиктер он' дьянына дьяйлганы дьарт неме“
деп олоҗ дьюзюн-базын юндериле айдып дьядылар. Бу дья-
нынан' анчадала кичееп тургандары Польшанын' ла кезек-
тей Американын' газеттери болып дьат.

Буларды критиктер деп айдарга дьярагадый болзо,
олордын' керегинде нени айткадый.

Ишмекчи класстын' диктатуразынын' төзөгөзия елбет-
кенин база диктатураны онон' дьяан еелгек едип турган-
ын, онойткондо, дьондо государство дьянынан' башкарары-
нын' онон' тын' кючтю система едип турганын олоҗ иш-
мекчи класстын' диктатуразы тын'ыи турган емес, онын'
кючи карын астап туру, онон' до ары, оны керексибей таш-
тап салган деп айдып дьядарда, олоҗдон' сураарга дьолду:
бу господалар ишмекчи класстын' диктатуразы дегени не
болып турганын олоҗ билип турган-ба? Социализмнын'
дьен'юлерин законго бичилип бектелип, индустриализация-
нын', коллективизациянын' ла демократизациянын' ден'ю-
лерин законго бичилип бектелип турганын „он' дьянына
дьяйылган“ деп олоҗдо адалып дьядарда, олоҗдон' сураар-
га дьолду: он' дьяны сол дьянынан' незиле башкаланып
дыатканын бу господалар билип турган-ба? (Текши каткы.
Колчабыжу). Конституциянын' проектин дьяратпай турган
бойынын' критиказында бу господалар чат булгала берген,
булгалып он'ын ла солын таныбас боло бергенинде алан'-
зу дьок.

Мунан' улам Гогольдын' „Мертвые души“ деп бичик-
те айдылган Пелагея деп атту крепостной „кызычак“ ке-
регинде айтпаганча болбос. Гогольдын' куучындаганына
бу „кызычак“ бир катап Чичиковтын' кучерына, Селифан-
га дьол кёргюзип береечи болгон, дье дьолдын' он' дья-
нын онын' сол дьянынан' ылгал болбой булганала арга дьок
отырып калган. Польский газеттердин' критиктары чимеер-
кеп те турган болзо, „Мертвые души“ деп бичиктеги кре-
постной „кызычак“ Пелагеянын' билеринен' урак барбага-
нын чикезинче айдарга керек (Колчабыжу). Санаарга ки-
рип турган болзо, он'ды солло булгап салганы учун, кучер
Селифан Пелагеяны чугулдап, ого айтты: „Дье сени, кара-
бутты, кайда он' болгонын кайда сол болгонын, билбей дья-
дын.“ Менин' санаамда бистин' бу креелю критиктарды
база айдып саларга керек: Дье слерди, критик бюдюштю

болорго турганыгарды, кайда он' болгонын, кайда сол болгонын билбей дьадыгар! (Узак ёйлю колчабыжу).

Учунда, критиктардын' база бир группазы. Дьян'ы айдылган группа Конституциянын' проекти ишмекчи класстын' диктатуразын керексибей таштап салган деп, оны бурулап турган болзо, бу группа десе Конституция СССР-да политикадан' бирде неме кубултбай дьат, ишмекчи класстын' диктатуразына тийбей артызып дьат, политический партияларга дьайым бербей туру, СССР-да емдиги ёйдёги коммунистический партиянын' башкарып турган кирезин артызып дьат, деп бурулап дьадылар Критиктардын' бу группазы СССР-да партияларга дьайым дьок болып турганы демократизмнын' тёзёлгёзин бузуп турган темдек болып туру деп бодоп дьадылар.

Дьян'ы Конституциянын' проекти чынынча ишмекчи класстын' диктатуразы бойынын' кючинде артызып, онойып-ок СССР-да коммунистический партиянын' башкарып турган кирезин артызып дьат деп мен чикезинче айдар учурлу. (Екпиндю колчабыжу). Критиктар муны Конституциянын' проектинин' дьедикпези деп бодоп турган болзо, бого дьян'ыс макатыырга керек. Бис, большевиктер десе оны Конституциянын' проектинин' дьякшызы деп бодоп дьадыбыс. (Екпиндю колчабыжу).

Кандый-ла башка политический партиялардын' дьайым керегинде десе бис башка шююлте санаалу болып турубис. Партия класстын' бир бёлюги, онын' озочыл бёлюги болып дьат. Канча - канча партиялар, онойткондо партиялардын' дьйымы да мундыйла дьондо турар учуры бар, дьилбиркегени ёштю, качанда дьарашпас, бойы-бойына удур турган классту дьондо, темдектеп айтса, капиталистар ла ишмекчилер, помещиктер ле крестьяндар, кулактар ла дьоктулар ошон'до ёскёлёри, дьондо бар. Дье СССР-да капиталисттердин', помещиктердин', кулактардын' ла ого тюн'ей класстаремди дьок. Дьилбиркегени, ёштюдөн' болгой карын нак дьилбилю класстар, СССР-да екиле класс бар, ишмекчилер ле крестьяндар, олардын' дьилбююзи ёштёшкендю емес, карын нак. Онойткондо, канча-канча партиялар турарга, онойып-ок бу партиялардын' дьайымына СССР-да тёзёлгё дьок. СССР-да дьян'ысла партияга, коммунистический партияга тёзёлгё бар. СССР-да дьян'ысла партия коркудудьогынан', учуна дьетири ишмекчилердин' ле крестьяндардын' дьилбююзин корулаар. Ол коомой корулап турган емес деп, кандыйда алан'зу дьок болор емес-пе? (Дьяан табышту колчабыжу).

Дьемократия керегинде айдыжат. Дье демократия дегени не ол? Удурлажып турган, ёч-ёендю класстар бар, капиталистический ороондордо демократия учу тьубинде

кючтюлертин', байлык дэежёлү ас дыанынын' демократия-
зы болып дьат. СССР-да дезде, ойто кайра, демократия кол-
кючтюлерге болып дьат, ёскё сёслё айтса, ончозына дем-
ократия. Дье мунын' дьарлап турганы, демократизмнын' тё-
зёлгёзин СССР-дын' дьан'ы Конституциязынын' проекти бузуп
турган емес, оны буржуазный конституциялар бузуп дьат.
Онын' керегинде СССР-дын' Конституциязы телекей юстю-
нде сок дьан'ыс учуна дьетире демократический Конститу-
ция болып дьат деп, мен санап турум.

СССР-дын' дьан'ы Конституциязынын' проекти ле бур-
жуазный критиказынын' аайы ондый болып дьат.

V

Конституциянын' проектине тюзедюлер ле кожылталар

Проекти бастра албаты шююжип турар тужунда Кон-
ституциянын' проектине еткен тюзедюлер ле кожылталар
керегинде суракты керелдёр.

Конституциянын' проектин бастра албаты шююжер
тужунда, бирканча тюзедюлер ле кожылталар еткенин он-
чозы билер. Олор ончозы советский печатъта дьарлаган.
Бу тюзедюлер кёп болгонынан' улам, база олордын' учу-
ры башка-башка болып турган керегинде, менин' санаам-
да, олорды юч бёлюрге керек.

Баштапкы категория тюзедюлеринин' ан'ылузы неде
дегежин, олор Конституциянын' керектери аайынча айдып
турган емес, келер ёйдё тудулар закон чыгарар органдардын',
закон чыгарар ижи керегинде айдып дьадылар. Кезик сурак,
тар страхование, кезик сурактар колхозный дьазал, кезик
сурактар промышленный дьазал керегинде, финансовый
иштин' сурактары—бу тюзедюлердин' аайы ондый. Кёргён-
дё, бу тюзедюлердин' авторлары Конституционный сурак-
тардын' ла ёдюп турган иштер аайынча закон чыгарар су-
рактардын' ортозында ан'ылуузын дьарттап албаган. Онон'
улам, олор Конституцияга канчала кирези кёп закон би-
чиирине албаданып дьат, учунда Конституцияны закондор-
дын' дьуунтызы едип саларга дьадылар. Дье Конституция
закондордын' дьуунтызы емес. Конституция тёс закон, дьан-
ысла тёс закон болып дьат. Келер ёйдё туратан закон
чыгарып турар органдардын' ёдюп турган иш аайынча,
закон чыгарып турарын Конституция дьоголтпой дьат. Кар-
ын Конституция аайынча, закон чыгарар учурын берип
дьат. Ондый органдардын' мунан' ары чын чыгарарына
Конституция юридический тёзёлгё берип дьат. Онын' ке-
регинде ондый аайлу тюзедюлерди ле кожылталарды, Кон-
ституцияга чике келишпес керегинде, менин' санаамда, оро-

онын, келер ёйдё тудулар закончыгарып турар органдарына берилер учурлу.

Конституция исторический справкалар емеze советский дьан' ем тургуза дьедингелек, мунан' ары дьединер дьен'юлери керегинде бичиирин ченежип турган, ондый тюзедюлерди ле кожылталарды екинчи категория ылгап саларга керек. Социализмнын' дьен'юзи учун тартыжуда партия, ишмекчи класс база бастра колкючтюлер кёл дьылдардын' туркунына кандый буулактарды ёдюп чыкканын Конституцияда темдектеер деп, советский дьан'нын' амаадузны керегин, ёскё саслё айтса, коммунистический дьонды учуна дьетири тёзёёри керегин Конституцияда айдып салар деп, катап-катап айдылган дьюзюн-дьююр айдышту тюзедюлердин' айы ондый. Конституцияга канайда да чике келишпей турган бу тюзедюлерди ле кожылталарды, мен бодозом, база туура салып койор керек. Конституция, дьедип алган, бюдюрюп алган дьенюлерди темдектеп, закон ажыра олорды бектеп дьат. Конституциянын' бу тёс учурын буспаска турган болзобус, бис оны ёткён ёйдин' керегинде исторический справкаларла, емеze СССР-дын' колкючтюлеринын' ем дьедиянер дьен'юлеринын' декларацияларыла толтырбас керек. Бу керектерге бисте башка дьол, башка докумендер бар.

Учунда, ючюнчи категорияга, Конституциянын' проектине чике келижип турган тюзедюлерди ле кожылталарды ылгап салар керек.

Бу тюзедюлердин, бир кезеги Конституциянын' бичигенин чокумдап, дьазап турган тюзедюлер болып дьат. Онын' керегинде олорды, менин' санаамда, с'езд чыгаратан, бу с'ездтин' редакционный комиссиязына берип салып, дьан'ы Конституцияны редактировать етсин деп, ого дьакару берерге керек.

Ючюнчи категориянын' тюзедюлеринын' артканын алгажын, олор дьаан учурлу болып турган керегинде, менин санаамда, олор керегинде мунда бир кезек сёс айдарга керек.

1) Ен' озо' Конституциянын' проектинин' баштапкы статьясында тюзедюлер керегинде. Тёрт тюзедю бар. Баштапкылары, „ишмекчи ле крестьяндардын' государствовзы“ деген сёстин' ордына, „колкючтюлердин' государствовзы“ деп айдарга шююлте берип дьат. Екинчилери „ишмекчи ле крестьяндардын' государствовзы“ деген сёстёргё „база колкючтю интеллигенциянын“, деп кожорго керек деп шююлте едип дьат. Ючюнчилери, „ишмекчи ле крестьяндардын' государствовзы“ деген сёстёрдин' ордына „СССР да дьаткан кажыла расалардын ла национальносттордын' государствовзы“ деп айдарга шююлте берип дьат. Тёртюн-

чилери, „крестьяндардын“ деген сестин' ордына „колхоз-чылардын“ деп ол емеze „социалистический дьер ижинин“ колкючтүлөринин“ деп айдарга шуюлте берип дьат.

Бу тюзедюлерди дьептеп аларга дьараар ба? Мен бодозом дьарабас. Конституция проектинин' баштапкы статьязы нени учурлап айдып туру? Советский дьоннын' классовой составы керегин учурлап айдып туру ол. Бис марксисттар Конституцияда бистин' дьоннын' классовой составын айтпай ёдюп болорьбыс-па? Дьок, болбозьбыс. Ончозына дьарт советский дьоньнда еки класс туруп дьат—ишмекчилер ле крестьяндар. Конституциянын' проектинин' баштапкы статьязы шак муны дьарттап айдып туры. Онойткондо, Конституциянын' проектинин' баштапкы статьязы бистин' дьоннын' классовой составын чике кёргюзип туры. Колкючтү интеллигенция кайда?—деп сурагалыйлар. Интеллигенция качанда класс болбогон до, болбос то,—бойынын' члендерин дьоннын' баstra класстарынан' дьуунадып алып турган, ол башка бёлюнтю болгон, муна'да ары онойто артып та дьат. Азыйда интеллигенция бойынын' члендерин дворяндардын', буржуазиянын' ортозынан' кезектей крестьяндар ортозынан' база ас-мас дьанын ишмекчилердин' ортозынан' дьуунадып алып туратан болгон. Бистин' советский ёйдё интеллигенция бойынын' члендеринин' кёп нургунын ишмекчилер ле крестьяндардын' ортозынан' дьуунадып алып дьат. Дье ол канайтада дьуунадылып турган болзо, кандыйда бюдюмдю болгон болзо, интеллигенция класс емес, башка бёлюнтю болып дьат.

Колкючтү интеллигенциянын' правозын бу кыстап туру-ба? Бирде дьок. Конституциянын' проектинин' баштапкы статьязы советский дьоннын' дьюзюн-дьуюр бёлюнтилеринин' праволоры керегин айдып турган емес, бу дьоннын' классовой составын айдып дьат. Советский дьоннын' дьюзюн-дьуюр бёлюнтилеринин' правозы керегинде буларла кожо колкючтү интеллигенциянын' праволоры керегинде Конституциянын' проектинин' онынчы, база онбиринчи бажалыктары чокумдап айдып дьат. Ишмекчилердин', крестьяндардын', база колкючтү интеллигенциянын' орооныбыста баstra хозяйственно-политический, дьоннын' база культурный дьуюрмде ончолоры тюн'ей праволу болгоны бу бажылыктардан' дьарт керюнюп туру. Онойткондо, колкючтү интеллигенциянын' праволорын кыстаган деп айдарга да келишпес.

СССР-дын' составына кирип турган нациялар, расалар керегинде база онойып ок айдарга керек. СССР акту кююниле тюн'ей праволу нациялар бириккен союзы болып дьат деп, Конституциянын' проектинде екинчи бажалыкта айдып койгон. Советский дьоннын' национальный со-

ставын айдып турган емес, онын' классовой составын айдып турган Конституциянын' проектиин' баштапкы статьязында бу формуланы катап айдарга дьарар ба? Айдарга дьарабазы дьарт. СССР составына кирип турган нациялардын', расалардын' правозы керегинде Конституциянын' проектиин' екинчи, онынчы, база онбиринчи бажалыктарында айдылган. Орооннын' бастра хозяйственный, политический база культурный дьорюминде СССР нациялары, расалары тюн'ей дьан'ыс право тузаланып турганы бу бажалыктардан' дьарт кёрюнюп туру. Онойткондо, национальный праволорды кыстаган деп айдарга да келишпес.

„Крестьянин“ деген сёсти „колхозчы“ деп сёлсө, еме-зе „социалистический дьер ижинин' кол кючтюлери“ деп айдарга онойып ок дьастра болор. Баштапкызында, крестьяндардын' орто зында колхозчылардан' ёскё емдиде миллионнон' артык колхозчылар емес ёрёкёлёр бар. Олорды каннайдар? Бу тюзедюнин' авторлоры олорды тоодон' чачып ийер деп сананып туру емиш-пе? Мунайда етсе, ол негеде дьарабас болгодый. Екинчизинде. Крестьяндардын' кеп сабазы колхоз хозяйствозын тудуп турган болзо, дье мынан' олор емди крестьяндар емес болып барган деп айдары, олордын' бойынын' туткан хозяйство, бойынын' туткан дьурты база онон' до ёскё немелери бирде дьок деп айдары билдирбей дьат. Ючюнчюзинде, „ишмекчи“ деген сёсти „социалистический промышленностьым' колкючтюзи“ деп ол тушта солырга керек еди, дье оны бу тюзедюнин' авторлоры ненин'де учун айтпай дьадылар. Ишмекчи крестьянндардын' классы дьоголо берген-бе? Олор дьоголбогон болзо, ермекке кирген олордын' аттарын кырып чачарга дьарар-ба? Онойткондо, тюзедюнин' авторлоры байала бу ёйдёги емес, болотон дьонды, качан класстар дьок болотон, база качан ишмекчилер ле крестьяндар дьан'ыс коммунистический дьоннын' колкючтюлери болып баратан тужун шююген аайлу ошкош. Мунан' улам кёргендё, олор озолодо кире конып турганы дьарт. Конституцияны бюлюрерде емди келер туштагызынан' бодоштырар емес, дье емди тужундагызынан' бисте емди не барынан' бодоштырар керек. Конституция озолодо кирип болбос то келишпес те.

2) Онон' ары, Конституциянын' проектиин' 17 статьязына тюзедю болып дьат. Тюзедюнин' учуры мундый болып дьат, союзка кирген кажыла республика СССР-дан' чыгайын дезде туду дьок чыгар правозы бар деген 17 статьяны Конституциянын' проектинен' торт чыгарып ийер деп. Менин' санаамла болзо, бу шююлте дьастыра, онын' учун оны съезд дьарадып болбос. СССР тюн'ей праволу союзный республикалардын' акту кююниле бириккен союзы.

СССР-дан' туду дьоктон' чыгар деген правозы керегинде статьяны Конституциядан' чыгарар болзо, бу союзтын', ол куюниле бириккен бюдюзин бусканы болор. Бу мундый не-меге бис барып болорыбыс-па? Менин' санаамла болзо, бис бого барып та болбос база барбаста учурлу. СССР составы-нан' чыгарга санаган, СССР-да бирде республика дьок, му-нын' учун, 17 статья практический учурлу емес деп айдыжат. СССР-дан' чыгарга санаган, бисте бирде ондый республика дьок болып турганы чын. Дье мунан' улам СССР-дан' со-юзный республикалардын' туду дьоктон' чыгар правозын Конституцияга бичибеске дьарабас. Онойып ок бисте бир союзный республика база бирюзин кембазарга турганы дьок. Дье мунан' улам СССР Конституциязынын' союзный республикалардын' тюн'ей праволоры керегинде айдып тур-ган статьяны чыгарарга сран'ай дьарабас.

3) Онон' ары. Конституциянын' проектинин' екинчи бажалыгына дьан'ы статья кожор деп шююлте бар, онын' учуры мундый, автономный советский социалистический республикалар, качан хозяйственный, культурный ёзюмин бийик кёдюргенде, оны союзный советский социалистичес-кий республика едип салар деп. Бу шююлтени дьарадып аларга дьараар-ба? Менин' санаамла болзо, оны дьарадып аларга дьарабас. Онын' дьастразы дьан'ысла учурында емес, шююгени де тескеери. Автономный республикаларды союз-ный республикалар едип кёчюрерин онын' хозяйственный культурный тын'ып ёскёнинен' кёрё едер деп шююрге дьа-рабас, онойып ок, ол-бо, ёскё-бё республиканы автономный республикалардын' тоозында артырып турганы, онын' хоз-яйственный база культурный дьанынан' сон'доп турган ке-регинде деп шююлте база дьарабас. Мунайда етсе ол мар-ксистский-ленинский юредюзи аайынча емес болор. Тем-дектеп, айтса, Татарский республика автономный болып артып дьат. Казахский республика десе союзный болып дьат, Казахский республика культурный хозяйственный дьанынан' Татарский республикадан' бийик, дьетири ёзюп чыккан деп айдарга дьарабас. Керектин' аайы карын, ойто кайра болып дьат. Овойто ок темдектеп айтса Поволжья Неметтеринин' автономный республиказы ла Киргизский союзный республика керегинде, айдарга келижет, оло-р-дын' баштапкызы культурный, хозяйственный ёзюм кере-гинде, автономный республика болып артып та турган бол-зо, баштапкызы бийик туруп дьат.

Автономный республикаларды союзный республика едип кёчюрерге тёзёлгё берип турган кандый темдектер бар? Ол темдектер юч.

Ен' баштапкызы, республиканы айландыра СССР дьери журчабагад, дьакызынд' турганы керек. Ненин' учун? Союз-

ный республика СССР-дан' тудуу дьок чыгар правозы артып турган болзо, ол тужунда бу, союзный болгон республика СССР-дан' чын чыгарга бойынын' сурагын тургуызары дьоду болзын. Ондый суракты дезде кажызы кандый бир башка государстволо гранду, онойткондо СССР дьери ле айландыра курчаткан емес болзо, дьан'ысла ондый республика тургускадый болор. СССР-дан' чынла чыгадым деп, сурак тургузып турган республикалар бисте дьогы дьарт. Дье союзный республикаларда СССР-дан' чыгар право артып турган болзо, ол правозы кей, негеде дьарабас чаазын болып артып калбазын деп, керекти шак онойто тургузарга керек. Темдек едип, Башкирский ол емезе Татарский республикаларды аладдар. Бу автономный республикаларды союзный республикалар едип кечюрюп салдыбыс деп, бодоолдор. Олор СССР-дан' чынла чыгатаныбыс деп сурак тургузары дьолду болор-бо? Дьок ондый сурак тургузуп болбостор. Ненин' учун дезде? Олор айландыра советский республикаларла, областтарла курчалып дьадылар, айдарда чынын кёргёжин, СССР-дан' чыгарда дьери дьок. (Текши каткы. Колчабыжу). Онын' учун мундый республикаларды союзный республика едип кечюрери дьастыра болор.

Екинчизинде, советский республика бойынын' адын берген национальност республика ичинде, кандыйда болзо-улустьын' чук дьаткан кёп дьарымызы болор учурлу. Темдектезе, Крымский автономный республиканы аладдар. Бу республика союзтын' дьаказында турган республика болып дьат, дье Крымский татарлар бу республиканын' албатызынын' тоозынын' кёп дьармызы емес, ойто кайра олор албатынын' ас дьармызы болып дьадылар. Айдарда, Крымский республиканы союзный республика едип кечюрери келишпесте, дьастыра да болор.

Ючюнчизинде, дьаткан албатызынын' тоозы дьанынан', республика кичинек емес болор учурлу, республиканын' албатызы темдектеп айтса, миллионнон' ас емес, карын онон' кёп болор учурлу. Ненин' учун дезде? Ас албатылу, кичинек черююлю, кичинек советский республика, алдынан' бойы камааны дьок государство болып турар деп, бодоорго дьастыра болор. Империалист дьутпалар ондый республиканы тургузала бойынын' колына алып аларына, алан' зыры да дьок.

Менин' сагыжымда, бу айдылган юч еежи дьогына, бу исторический ёй тужунда, кажы бир автономный республиканы союзный республика едип кечюрерин керек деп тургузары, дьастра болор.

4) Онон' ары союзный республикалардын' край ла областтарга административный ла территория дьанынан' бёлюнип турганы 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28 ле 29 статья-

ларда ан'ылананш айдылганын чыгарып салар деп шююлте берип дьадылар. Менин' сагыжымда бу шююлте база келишпес. СССР-да крайларды ла облстьтарды дьилбиркеп юзюк дьогына катап ёскёртип тургадый улустар бар, озор, онойто кылынып, ижибиске булгак едип, иште бюдюнерин дьок едипдьядылар. Конституциянын' проекти ондый улустарды юйг ендеп тургавдый болып дьат. Онызы сюреем дьакшы, невин' учун дезде бу иште, ёскёдё иштерге тюн'ей, биске иште бюдюмчилю иштеери керек, неменин' аайынын' дьарты, катап-катап кубулбай турары керек.

5). Бежинчи тюзедю 33-чи статья керегинде. Еки палата едерге керек дьок. национальностьтордын' Соведин дьок едип салар керк деп айдадылар. Менин' сагыжымда бу шююлте базада дьастра. СССР бюткюл дьан'ыс национальный государство болгон болзо, дьан'ыс палаталу система еки палаталу системадан' артык болор еди. Дье СССР бюткюл дьан'ыс национальный государство емес. СССР кёп национальностьту государство болгонын кемде билер. Бисте верховный орган бар, ондо СССР-дын' бастра колкючтюлеринин' национальностьторына кёрбёй, дьилбююлерин коорып турган болып дьат. Ол— Союзтын' Соведин. Дье СССР-дын' национальностьторынын' бастра ончозынын' дьилбююлеринен' башка, бойлорынын' башка ан'ылу, национальный дьанынан' ан'ыланып турган шылтуунда специфический дьилбююлери база бар. Бу ан'ылу башка дьилбююлерди керекке бодобоско дьараар-ба? Дьок дьарабас. Бу ан'ылу дьилбююлерди коорып туратан верховный башка орган керек-пе? Сёс дьок керек. Ондый орган дьокко, СССР-дый национальностьту государствонь башкарып болбос деп, алан'зыры-да дьок. Ондый орган екинчи палата, СССР-дын, Национальностьторын' Соведин болып дьат.

Европейский ла американский государстволорынын' парламенттеринин' историязын темдектеп айдып дьадылар, бу ороондордо еки палаталу система дьедикпестю болгон дежет, екинчи палата кёп дьармызында реакциянын' тёс дьери болып, ичкери барарына удур буудак болып барат деп айдадылар. Овызы ончозы чын. Дье ондый болып турганынын' учуры мундый, ол ороондордо, бу палаталар тен' праволу емес керегинде, екинчи палатанын' праволоры баштапкы палатадан' кёп болып турары дьарт, екинчи дьанынан', екинчи палата дьаантайын демократический дьол аайынча тёзёлбёй, оны тёзёёрдё члендерин юстюнөн' тургузып дьат. Айдарда, палаталарды екилезин тен' праволу етсе, екинчи палатаны тёзёёр-дё, баштапкы палата чылап

демократический дьол аайынча тэзэзе, бу дьедикпестер дьок болоры дьарт.

6). Онон ары, палаталардын екилезинин члендеринин тоозын туней едер деп, Конституциянын проектине кожылта едип дьадылар. Мен бодозом, бу шююлтени дьараткадый. Менин сагыжымда бу шююлте, ол палаталардын тен болгонун дьарттап турган учун, политический дьянынан чокум тузалуузы дьарт.

7). Онон ары национальносттордын Соведине депу таттарды союзтын соведине туткан чылап, чике выбор ажыра тудар керек деп, Конституциянын проектине кожылта берип дьадылар. Менин сагыжымда бу шююлтени базада дьартаар керек. Чын, выборы бу шююлте аайынча ёткюрзе технический дьянынан бир кезек эби дьок болгоый. Дье онын ордына, бу шююлте национальносттордын совединин авторитедин кёдюрип турган шылтуунда, ол биске дьяан политический туза берип дьат.

8). Онон ары, 40 статьяга кожылта бар, бу кожылта аайынча, Верховный Советтин Президиумына удурумга закон чыгарар право берилзин деп шююлте бар. Мен бодозом бу кожылта дьаистра, съезд оны дьарадып болбос. Закондорды дьян'ыс орган чыгарбай, канча-канча органдар чыгарып турарын, учы учунда, токтодор керек. Ондый болгоны, бистин закондор катап-катап кубулбай турар еезине дьарабай дьат. Закондордын катап-катап кубылбай турары, емдиги тушта качангызынан да артык керектю болып дьат. СССР-да закон чыгарар дьян'ыс органнын колында—СССР-дын Верховный Совединин колында болор учурлу.

9). Онон ары, СССР-дын Верховный Совединин Президиумынын председателин СССР-дын Верховный Совеditутдар емес, дье орооннын бастра албатызы тудар едип тургузар керек деп, Конституциянын проектинин 48-чи статьязына кожылта берип дьадылар. Мен бодозом, бу кожылта дьаистра болор, ол бистин Конституциябыстын учуруна келишпей дьат. Бистин Конституциянын системазы аайынча, СССР-да Верховный Советле коштой бастыра албатыдан тудулгадый, Верховный Советке удур турар, алдынан бойы турган президент дьок болор учурлу. СССР-да президент коллегияльный ол Верховный Советтин Президиумы, ол тоодо кожо Верховный Советтин Президиумынын председатели, оны бастра албаты тудар емес, дье Верховный Совет тудар, ол дье Верховный Советтин алдында отчету болор. Историянын ченемелинен кёрё, верховный органдарды мувайда тэзэёри аччадала демократический болып дьат, ол бисти кандыйла дьарабас керек чыгарынан коорып дьат.

10). Онон ары, ол ок 48-чи статьяга тюзедю бар. Ол

тюзедю мунайда айдып дьат: СССР-дын' Верховный Советинин' президиумынын' председателинин' заместительдеринин' тоозын 11-ге дьетре кептёдөр керек, кажыла союзный республикалардан' бир заместитель болзын. Менин' сагымда, бу тюзедюни дьарадар керек. Ол керектин' аайын дьарандырып, СССР дын' Верховный Советинин' президиумынын' авторитетин там тын'ыдар.

11). Онон' ары 77-чи статьяга тюзедю бар. Мунун' аайынча база бир дьан'ы бастыра союзтын' Албаты Комиссариат, — Коруланар Промышленностьтын' Наркомадын' тэзёёрин некеп дьат. Мен бодозом бу кожылтаны онойып ок дьарадар керек (Колчабыжу). Бистин' коруланар промышленностьты айрып, алдынан' бойы наркоматту болзын деп, едер ёй дьеткен. Мен бодозом, онойто едип алзабыс дьуртыбастын' коруланар керегин там тын'ыдар еди.

12). Онон' ары, кудай дьан'ду кандыйда мюргююлдерди торт токтодып турган едип, Конституциянын' проектинин' 124-чи статьязын кубултарын некеп турган, тюзедю бар. Мен бодозом, бистин' Конституциянын' учурына келишпей турган учун, бу тюзедюни дьаратпас керек.

13). Калганчызында, бир емеш дьолду деп айткадый, база бир тюзедю бар. Конституциянын' проектинин' 135-чи статьязына тюзедю керегин мен айдып дьадым. Ол мундый шююлте берип дьат: кудайга мюргююрин баштап тургандардын', азийгы тушта белогвардеец болгондордын', озогы дьан'нын' улустарынын' ла дьонго тузалу иш етпей тургандардын' избирательный праволорын дьок едер, ол емезе, ого дьуук бу категория улустарга пассивный избирательный право, ёскё сёслё айтса тудар право берип, бойы тудулар право бербес едер керек деп айдыжат. Мен бодозом, бу тюзедюни базада дьаратпас керек. Советский дьан', иш етпей тургандардын' ла кижии кючин дьиш тургандардын' избирательный праволорын чактын'-чакка дьок еткен емес, дье удурумга келер бир ёйгё дьетири дьок еткен. Бу элементтер, албатыга удур дьуулажып, советский закондорун буудактап турган ёйи бар болгон. Олордын' избирательный праволорын дьок еткен советсий закон, олордын' бу удурлашканына советский дьан'нын' каруузы болгон. Онон' бери ас ёй ёткён емес. Бу ёткен ёйдин' туркувына, бис кижии кючин дьиш класстарды дьок едип, советский дьан' негеде дьен'дирбес кюч болып кубулганына дьеттибис. Бу законды катап кёрёр ёйи дьеткен емес-пе? Мен бодозом ёйи дьетти. Ороонун' ен' юстюн'и органдарына Советский дьан'га ёшту элементтер, озогы белогвардеецтардан', кулактардан', абыстардан' онон'до ёскёлөринен' бир кезеги кире бербезин деп, дьалтанар керек дежет. Дье чынныча мунда неден' коркор? Бёрюлерден' коркуза, агаш

ортозына дьюрбес керек. (Залда отургандар сююнчилиэ табыштанып келди, табышту колчабыжу). Баштапкызында, озогы кулактар белогвардеецтер, ол емезе абыстар ончолоры, советский дьан'га ёшту емес. Екинчизинде, албаты кезик дьерде ёшту улусты туткажын, онызы бистин' агитационный ижибистин' неден'де коомой болгонын кёргюзер, бис ондый уйатка тушкен деп, айдарга дьолду болор, бистин' агитационный ижибис большевистский болып ёдер болзо, ол тушта албаты бойынын' юстюн'и органдарына ёшту улустарды божотпос. Айдарда, онтоп дьюрбей иштеер керек. (Екпиндю колчабыжу). Ончозыла административный дьакаруула, белен келер деп сакыбай иштеер керек. Ленин 1919 дьылда айдып турган, советский дьан' бастра албатыга кандый да тудуу дьогынан' избирательный право берери тузалу болор деп бодойтон ёйи узак емес. Кандый да тудуу дьогы деп айтканын адьарыгар. Ол муны, ёске ороондордын' военный интервенциязын дьок еткелек тужунда, бистин' промышленность ла дьурт хозяйство торт дьайрадылып калган тужунда айдып турган. Онон' бери 17 дьыл ётти. Лениннын' дьакаруузын бюдюрер ёйи келген емес-пе, нёкёрлёр? Мен бодозом ёйи дьеткен. „РКП(б)-ын' программазынын' проекти“ деп бичигинде 1919 дьылда Ленин мынайда айдып турган.

Кычырып берейин-бе:

„Исторический бир кезек ёйгё керектю болып турган соондо ёдё беретен керектерди дьастра бодоп албазын деп, РКП(б) колкючтю албатыга дьарттап айдып берер керек: совет республикада граждандардын' бир кезегинин' избирательный праволорын дьок едери, буржуазно-демократический республикалардын' кёбизинде болгон чылап, ан'ылап салган бир кезек граждандарды ер-дьажына право дьок едип турганына тюн'ей едер емес, дье Социалистический Советский Республиканын' законына удур киж кючин дьир еези-зин корулаарга албаданып турган, капиталистический отношенииерди тийбей артызып саларга турганы, киж кючин дьийтевдерге келижип дьат. Онойткондо, советский республикада, бир дьанынан' ёюннин' кюнге социализмды тын'ыткан сайын, киж кючин дьир капиталистический отношенииерди тийбей артызар аргалу болып, артып тургандардын' тоозы астап турган сайын, избирательный праволорын дьок егтирип тургандардын' проценти бойы-бойынан' астап дьат. Россияда емди бу процент еки-юч проценттен' де кёп емеш-пе? Екинчи дьанынан', емдиги келер дьуук ёй-дё, тышгынан' табарарын дьок етк ни-ле дьёёже блаачылардын' дьёёжёзин блаап аларын учына дьеттир-

гени, кажы бир аайына кёрё, пролетарский государственный дьян'га кижы кюнчн дыйтендердин' удурлашканын ёскё еп-сюмеле базыл, бастра албатыга, кандый-да туду дьок, избирательный право берерин тургускандый едер. „(Ленин, XXIV-чи том, 94 стр. 1935 дьылда Партиздаттын' чыгарганы). Кёргёндё муньзы дьарт болгодый.

СССР-дын' Конституциязынын' проектине тюзедюлердин' ле кожылталардын' аайы ондый болып дьат.

VI

СССР-дын' дьян'ы Конституциязынын' билдирююзи

5 айга дьуук бастра албатынын' шююшкен-табышканын алза Конституциянын' проектин бу с'езд дьараткадый деп билдирет. (Екпиндю колчабыжу, онон' ары орацияга кёчюп дьат. Зал бут бажына туруп дьат).

Бир канча кюннин' бажында Советский союза, социалистический демократизмды елбеде тургускан дьяан дьян'ы социалистический Конституция болор.

Бу СССР-да социализм дьен'генин темдектеп, СССР-дын' колкючиле дьаткандары капиталистын' кыйында кул дьюрюминен' айрылганын темдектеп, СССР-да учуна дьетре дьайылган демократиянын' дьен'генин темдектеп, чокумдап дьат, протоколдо бичилген чылап, кыскарта айдып турган исторический документ болор.

Капиталист ороондордо канчала миллион акту саналуу улус озодон' бери иженип, сакуп турганы емдиде иженип, сакуп турган неме СССР-да бюдюп калды деп, кёргюзюп турган документ болор. (Табышту колчабыжу).

СССР-та бюткен неме, ёскёдё ороондордо бюдюрип алгадый неме деп, кёргюзюп турган документ болор. (Екпиндю колчабыжу).

Дье мунан' кёргёндё, СССР-дын' дьян'ы Конституциязын бастра телекей юстюне учурлуун ажыра бодоп турган емесибиc. Емди фашизмнын' боромтык толкузы ишмекчи класстын' социализмга барып дьатканын уймап турганда, цивилизованный телекейдин' талдама артык улустарынын' демократияга ууланып турганын балкашка булгап турганда, СССР-дын' дьян'ы Конституциязы фашизмга удур, оны буруулап дьаткан социализм ла демократия качанда дьен'дирбес деп айдып турган акт болып дьат. (Колчабыжу).

СССР-дын' дыан'ы Конституциязы фашистардын' варварский дыан'ыла тартыжып тургандарга дыаан моральный (сангазына болуш, чындык арга болып турар. (Табышту колчабыжу).

СССР-дын' дыан'ы Конституциязы СССР-да дыаткан албатыга онов' дыаан учурлу болып дыат. СССР-дын' Конституциязы капиталист ороондордо албатыга тартыжуудын' программазы болып турган болзо, СССР-дын' албатызына дезе, олердын' тартыжуузынын' итогы, албатыны кыйыннан' айрыырга тартышкан дыен'юлеринин' итогы болып дыат. Шыралап тартышкан, ёткён дыолдын' шылтууна, дыен'юдин' барын айдып турган бойынын' Конституциялу болорго дыарамыкту да, сююнчилю де болып дыат. Бистин' улус венин' учун тартышкан, дыер телекейде исторический дыен'юлерди канайда дыуулап алганды билерге дыарамыкту да, сююнчилюде. Бистин' улустын' камык тёгюлген каны калас тегин барбады, онын' шылтуунда туза бар болып турганын билерге дыарамыкту да сююнчилю де (Узак ёйлю колчабыжу). Бу ончо, бистин' ишмекчи классты, бистин' крестьяндарды, бистин' колкючтю интеллигенциянын' ийде кючле дыепсендирип дыат. Бу ончо, ичкерледип, улустын' сагыжын дыолду оморкодып дыат. Бу ончо, бойынын' кючине иженерин, коммунизмнын' дыан'ы дыен'юлерине дыедерге тартыжууга там ары кючтендирип дыат. (Екпидю овация. бастыра зал бут бажына турды, кюзюрт ошкош „ура!“. Ба-стра угулат: „Нёкёр Сталинезендик болзын!“. Съезд бут бажына турала „Интернационал“ кожон' доды. „Интернационалды“ кожон' доп божогон сон'ында, катап табышту овация башталды. Табын: „ура!“ „Бистин' башчыбыс нёкёр Сталин езендик болзын!“).

Ответ редактор перевода А. Казаков.
Тех. редактор Н. Куранakov.

Корректор А. Борбуев.

Дьастыра базылган сѣстѣрди дьазаганы

стр.	дьолдо	базылганы	чынынча кычырары
5	алдынан' 17-чи	бийиктын'	бийик тын'
8	алдынан' 8-чи	ишмекчи	ишмекчи
10	юстюнен' 5-чи	огозы	озогы
10	алдынан' 10-чы	кѣрѣртын'	кѣрѣр тын'
16	алдынан' 9-чы	политике	политише
17	алдынан' 1-кы ла		
18-чи	юстюнен' 1-кы	(сюгюмчилю каткырыш) ты-лар. (Екпин-дю колчабыжу).	(Сюгюмчилю каткырышты-лар. Екпин-дю колчабыжу).
21	юстюнен' 11-чи	артызыпдыат	артызып дыат
31	алдынан' 4-чи	процент	процент
32	алдынан' 14-чи	декумент	документ
29	юстюнен' 13-чи	дыартаар	дыарадар
29	алдынан' 17-чи	Соведитудар	Соведи тудар
28	алдынан' 15-чи	националь-ностьторын'	националь-ностьторынын'
28	юстюнен' 7-чи	юйг ендеп	юйгендеп

5-00
20 акча.

И. В. СТАЛИН

*Доклад о проекте
Конституции
Союза ССР*
На Ойротском языке